

ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պապմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

**ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)**

Բանալի քսոնը՝ Խորհրդային Հայաստան, կրթական համակարգ, լուսավորության ժողկոմատ, դպրոց, տարրական կրթություն, ուսումնական ծրագիր:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ստանձնելով երկրի պետական ղեկավարումը՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը մի շարք միջոցառումներ իրականացրեց ազգային կրթական համակարգի արմատական վերակառուցման և նոր՝ խորհրդահայ դպրոցի ստեղծման ուղղությամբ: Կրթական համակարգի կազմակերպման ու հետագա զարգացման համար չունենալով ինքնուրույն ծրագիր՝ 1920 թ. դեկտեմբերին Հայկեղկոմը, ընդօրինակելով Խորհրդային Ռուսաստանին, ընդունում է մի շարք օրենսդրական ակտեր:

Ժողկրթության քնազավառի աշխատանքները ղեկավարելու նպատակով 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ին կազմավորվեց Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը, որի առաջին կոմիսար նշանակվեց պատմաբան, հմուտ մանկավարժ Աշ. Հովհաննիսյանը: Վերջինս 1919 թ. աշխատել էր ՌՍԴԽՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատում՝ որպես հայկական քաժնի վարիչ և միաժամանակ հայոց պատմություն էր դասավանդել Լազարյան ինստիտուտում: Բավականին ծանոթ լինելով Խորհրդային Ռուսաստանի կրթական համակարգին՝ նա առաջին քայլերն է ձեռնարկում նոր կրթական համակարգի

ստեղծման ուղղությամբ¹: Նորաստեղծ Լուսժողկոմատը կառուցվածքային առումով նման էր ռուսականին: Լուսժողկոմի հրամանով աշխատանքից ազատվել էին Հանրային կրթության նախարարության նախկին աշխատակիցները: Կատարվել էին մի շարք կառուցվածքային փոփոխություններ: Ստեղծվել էին դպրոցական, նախադպրոցական, արվեստի և արվեստագիտական տեխնիկական բաժիններ, որոնց վարիչներ էին նշանակվել Վարվառե Բեչեկեզյանը, Մարութե Դուրգարյանը, Եղիշե Զարենցը և Հովհաննես Ակունյանը: Հետագայում կազմակերպվեցին նաև արտադպրոցական և դպրոցական ռեֆորմների բաժինները: Լուսժողկոմատին կից գործում էր կոլեգիա²:

1920 թ. դեկտեմբեր - 1921 թ. փետրվար ամիսներին Հայինդկոմի և Լուսժողկոմատի հրովարտականերով ու հրամանագրերով դպրոցը անջատվում էր եկեղեցուց, պետականացվում էին կուլտուր-կրթական հիմնարկները, արգելվում էր հոգևոր առարկաների դասավանդումը, ընդունվեց աշխարհիկ կրթության սկզբունքը³: Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով ժողովրդավարական բնույթի այս հրովարտակաների ընդունումը Հայաստանի պայմաններում էական դեր չէր կարող խաղալ, քանի որ դեռևս Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք դրվել էին դպրոցի զարգացման ժողովրդավարական սկզբունքները: Խորհրդային նորաստեղծ իշխանությունը պետականացրեց դպրոցները՝ դրանով իսկ հաստատելով պետական-կուսակցական վերահսկողություն ամբողջ կրթական համակարգի վրա: Լուսժողկոմի հրամանով վերացվում էին նախորդ վարչակարգից ժառանգությունն ստացած դպրոցական պաշտոնները, և դրանց փոխարեն

¹ Մարութանյան Ն., Մոտորմներ և հուշեր Աշոտ Հովանիսյանի մասին, Երևան, 2012, էջ 7:

² Խուդոյան Ս., Սովետահայ դպրոցի պատմություն, Երևան, 1973, էջ 23-24:

³ «ՀՄԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 1, Էջմիածին, 1921, էջ 7:

կազմվում էին դպրոցական մշտական խորհուրդներ՝ դպրոցական աշխատողներից, աշակերտներից և լուսավորական բաժանմունքի ներկայացուցից: Դպրոցական խորհուրդը գործադիր մարմին էր և ենթակա էր շրջանային ժողկրթբաժնին:

1921 թ. փետրվարին Հայհեղկոմը ընդունեց որոշում ՌՍԴԽՀ օրինակով, «միասնական աշխատանքային դպրոցի կանոնադրության» մասին: Ըստ այս կանոնադրության՝ վերացվում էր դպրոցների բաժանումը տարրականի և միջնակարգի, դրանց փոխարեն կազմվում էին «ա» և «բ» աստիճանի դպրոցներ: Կրթական համակարգի հիմքում ընկած էր նախադպրոցական կրթությունը, որն ընդգրկում էր 6-8 երեխաների: Դպրոցի «ա» աստիճանն ուներ հնգամյա դասընթաց և ընդգրկում էր 8-13 տարեկան երեխաների, իսկ «բ» աստիճանի դպրոցը՝ չորսամյա դասընթաց՝ 13-17 տարեկան պատանիների ընդգրկումով⁴: 1920-ական թթ. հանրակրթական դպրոցը մի քանի անգամ ենթարկվեց կառուցվածքային փոփոխությունների: 1926 թ. ընդունվեց չորսամյա, յոթամյա և միջնակարգ դպրոցական կառուցվածքային համակարգը: 1920-ական թթ. վերջին այն ևս ենթարկվեց փոփոխության, երբ միջնակարգի հիման վրա ստեղծվեցին միջին մասնագիտական հաստատությունները՝ տեխնիկումները:

Լուսժողկոմատի առաջնահերթ խնդիրն էր վերսկսել պատերազմական գործողությունների հետևանքով ընդհատված դպրոցական կյանքը: Այն իրականացնելը բավականին դժվար էր, քանի որ Հայաստանի հյուսիսային շրջանները ռազմակալված էին թուրքական զորքերի կողմից, որոնք դպրոցները վեր էին ածել զորանոցների, դպրոցական գույքն ավերվել կամ օգտագործվել էր որպես վառելափայտ: Նույնաման իրավիճակ էր

⁴ Խողոյան Ս., նշվ. աշխ., 1973, էջ 37:

նաև այլ շրջաններում, որտեղ տեղակայվել էին ռուսական 11-րդ կարմիր բանակի գորամասերը: Իսկ Հայաստանի հարավում Գաբեգին Նժդեհի գլխավորությամբ Սյունիքը շարունակում էր պայքարել Հայաստանի կազմում մնալու համար: Այդ պայմաններում կրթական հաստատությունները գտնվում էին քայքայման եզրին: Նույնիսկ Երևանի և Էջմիածնի գավառներում, որտեղ դրությունը մի փոքր բարվոք էր, դպրոցների մեծ մասը չէր գործում, իսկ այն դպրոցները, որոնք շարունակում էին իրենց աշխատանքը, գտնվում էին ծայրահեղ վատ վիճակում: Էջմիածնի գավառի կոմի լուսբաժնի վարիչը գավառի դպրոցական գործի մասին 1921 թ. հունվարին գրած զեկուցագրում հայտնել է. «վերին աստիճանի ծանր է ուսուցիչների նյութական վիճակը, չկա դպրոցական կահկարասինք, չկան դասագրքեր, տետրեր, գրիչ, մատիտ, կավիճ և այլն: Շատ դպրոցներում երկար տախտակներ են դնում որպես նստարաններ և նույնպիսի տախտակներ՝ սեղանի տեղ են ծառայում»⁵:

Դպրոցական գործը կարգավորելու նպատակով, 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին ռազմժողկոմ Ավիսի հրամանով զինվորական ծառայությունից ազատվում էին ուսուցիչները, աշակերտները և ուսանողները, իսկ Լուսժողկոմի դեկտեմբերի 18-ի հրամանով առաջարկվում էր «դպրոցների վարչական մարմիններին միջոցներ ձեռք առնել անհապաղ դպրոցական կանոնավոր պարապմունքներ վերսկսելու համար»⁶: Բացի այդ՝ նոր իշխանությունը ձգտում էր ամեն գնով իր կողմը գրավել երկրի մտավորականության ամենաաստվար հատվածին՝ ուսուցչությանը: Շատ լավ հասկանալով, որ հայ մանկավարժությունն է մշտապես գտնվում ժողովրդի կողքին և արտահայտում նրա իդեներ ու

⁵ Նույն տեղում, էջ 43, ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 12, թ. 27-28:

⁶ «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ I, էջ 20, ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 31, թ. 40:

ցանկությունները՝ գիտակցում էին, որ այն կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ հասարակական կարծիքի վրա: Այդ նպատակով՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ին հրավիրվեց Երևանի ուսուցիչների ընդհանուր ժողով, իսկ 1921 թ. հունվարին Երևանի և Էջմիածնի գավառների դպրոցական աշխատողների համագումար, որտեղ քննարկվող մանկավարժական խնդիրների, հետ միասին ընդունվեցին մի քանի քաղաքական քանաձևեր,⁷ նոր կառավարությանը հավատարմորեն ծառայելու մասին: Լուսժողկոմ Ա. Հովաննիսյանի զեկուցման վերաբերյալ ընդունված քանաձևում ասվում էր, որ համագումարն ամբողջությամբ վստահում է քանվորագյուղացիական կառավարության հեղափոխական քաղաքականությանն ու պատրաստակամություն է հայտնում կոմունիստական աշխարհայացքի սկզբունքների հիման վրա վերակառուցելու մասսաների կրթական գործը: Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ մանկավարժության գերակշիռ մեծամասնությունը ծանոթ չէր նոր իշխանության կրթական քաղաքականությանը, այնուամենայնիվ պատրաստ էր համագործակցել դպրոցական գործը վերականգնելու համար, սակայն 1921 թ. հունվարին վերսկսված դպրոցական պարապմունքները կարճատև էին:

Հայկոմկուսի ղեկավարությունը գտնում էր, որ նոր կարգերը երկրում պետք է հաստատվեն նույն օրինաչափություններով, որով անցել է Խորհրդային Ռուսաստանը: Հայեղկոմի կողմից «ոազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործումը սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում գտնվող հանրապետությունում էլ ավելի խորացրեց ճգնաժամը: Ժողովրդի հիասթափությունը նոր իշխանություններից գնալով խորացավ: Հատկապես անհիմն բռնությունները զինվորականության և նախորդ վարչակարգի պաշտոնյաների նկատմամբ բորբոքում էին ժո-

⁷ «Բանքեր Հայաստանի արխիվն'արի», Երևան, 1974, N. 2, էջ 59:

դովրդի արդարացի ցասումը, որի հետևանքով տարերայնորեն բռնկվեց Փետրվարյան ժողովրդական ապստամբությունը: Հիասթափված խորհրդային իշխանության վարած քաղաքականությունից՝ դրան սատարեց նաև բարձր դասարանների աշակերտության և ուսուցչության մի մասը: Ապստամբության պարտությունից հետո, սակայն, վախենալով խորհրդային իշխանության վրեժխնդրությունից, իրենց քնակավայրերը լքեց նաև աշակերտության և ուսուցչության մի մասը: 1921 թ. ապրիլի 26-ին Հայկեղկոմին ուղղված Լուսժողկոմի զեկուցագրում նշվում էր, որ Երևան քաղաքից հեռացել են աշակերտության և ուսուցչության 95 %-ը, Նոր Բայազետից 25 %-ը. նույնանման իրավիճակ էր նաև Էջմիածնում: Դպրոցների մեծ մասը վերածվել էր գորանոցների, իսկ դպրոցական գույքը հափշտակվել էր կամ էլ օգտագործվում էր որպես վառելիքայտ⁸:

Անհրաժեշտ էր կտրուկ միջոցառումներ ձեռնարկել դպրոցական գործը կարգավորելու համար: 1921 թ. գարնանը Հայաստան ժամանեց ականավոր քաղաքական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, որը մեծ ներդրում ունեցավ երկրում ստեղծված քաղաքական մթնոլորտը փոխելու և պետական շինարարության գործում: Վերակառուցման ենթարկվեց կուսակցական-պետական ապարատը: Հայկեղկոմին փոխարինեց Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը՝ Ալ. Մյասնիկյանի նախագահությամբ: Հանրապետություն տեղափոխվեցին մի խումբ կուսակցական գործիչներ՝ Սարգիս Լուկաշինը (Մրապիտյան), Ա. Կարինյանը, Պ. Մակինցյանը, Ա. Երզնկյանը և ուրիշները, որոնք մեծ աշխատանք կատարեցին երկրում ստեղծված ներքաղաքական ծանր դրությունը կարգավորելու նպատակով⁹:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 31, թ. 40:

⁹ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 206:

1921 թ. հոկտեմբերին ՀՍԽՀ Ժողկոմստորիքը ընդունեց հատուկ հրովարտակ, որով քաղաքացիական և զինվորական կազմակերպություններից պահանջում էր 15 օրյա ժամկետում ազատել զբաղեցրած դպրոցական շենքերը՝ դրանք հանձնելով Լուսժողկոմատի տնօրինությանը: Բացի այդ՝ հանրապետությունում ֆինանսական և նյութական միջոցների սղությունը, որոնց մեծ մասը նպատակաուղղված էր սովի և համաճարակային հիվանդությունների դեմ պայքարելուն, հարկադրում է 1922 թ. ապրիլին ընդունելու որոշում՝ մշակութային-կրթական հիմնարկների ֆինանսավորումը կենտրոնական բյուջեից հանելու և տեղական բյուջեների մատակարարմանը հանձնելու մասին: Որոշման համաձայն՝ քաղաքային դպրոցներում ծնողներից պետք է գանձվեր ուսման վարձ, գյուղական բնակավայրերում գյուղացիությունն էր պարտավոր ինքնահարկմամբ պահել դպրոցները և այլ մշակութային օջախները, ուսման վարձից և հարկերից ազատվում էին բանվոր դասակարգը, չքավոր գյուղացիությունը, իսկ մտավորականության խավերից՝ բժիշկները և ուսուցիչները:

1920-ական թթ. հանրապետական բյուջեում կրթական հատկացումները, ըստ ուս. տարիների, կազմել են՝ 1922 թ.՝ 20 %, 1923/24 թթ.՝ 47,3 %, 1924/25 թթ.՝ 29,4 %, 1925/26 թթ.՝ 21 %, 1926/27 թթ.՝ 23 %¹⁰, որից գավառային բյուջեի մասնաբաժինը կազմում էր 1923/24 թթ.՝ 13,2 %, 1924/25 թթ.՝ 12 %, 1925/26 թթ.՝ 15,4 %¹¹: Ինչպես տեսնում ենք, կրթական հաստատություններին հատկացվող ֆինանսական միջոցների մի մասը տրամադրվում էր գավառային բյուջեից, սակայն դա չէր կարող բավարարել դպրոցների պահանջները:

¹⁰ ЦГАОРС Грузии, ф. 607, с. 1, д. 1319, л. 39.

¹¹ «Հայաստանը 1921 – 1925 թթ.», Երևան, 1926, էջ 211:

1923 թ. Լուսժողկոմատը կնքում է պայմանագիր Հողժողկոմատի հետ, որի համաձայն գյուղական դպրոցներին հատկացվում է 5 հեկտար հող: Դպրոցապատկան հողերը պետք է օգտագործվեն աշխատանքի ուսուցման նպատակով: Գյուղական դպրոցների եկամուտը ստեղծվում էր նաև դպրոցապատկան հողերից ստացվող եկամուտներից՝ գյուղացիներին վարձավճար հանձնելու հաշվին: 1926 թ. Դարալագյազի գավառում դպրոցական հողերից ստացվել էր 8 745 ռ. 62 կոպ. հասույթ, որը ծառայել էր գույք ձեռք բերելու նպատակին¹²: Սակայն շատ հաճախ այդ գումարները այլ նպատակով էին օգտագործվում: 1926 թ. Հայաստանի Կենտգործկոմի երրորդ նստաշրջանում Ա. Մռավյանը հանդես է գալիս «Լուսավորության գործի մասին» զեկուցումով, ուր մասնավորապես նշում է. «Դպրոցական շենքերի կառուցման և կահավորման գործում օժանդակ դեր կարող է կատարել գյուղդպրոցների հողաբաժիններից ստացվող դրամը, եթե այն ամբողջապես գործադրվի դպրոցների կարիքների համար: Դժրախտաբար տեղերում վարչական մարմիններն երբեմն դպրոցների հողամասերից գանձվող միջոցները գործադրել են այլ նպատակների համար: Այս խնդրի կանոնավորումը հասունացած և շատ կարևոր է»¹³:

Չնայած տնտեսական ծանր կացությանը՝ Հայաստանի ազգաբնակչությունը միջոցներ էր հատկացնում դպրոցական գործին: Հիմնական ծանրությունն իր վրա կրում էր գյուղացիությունը, որը կազմում էր բնակչության մոտ 73 %-ը: Դրա հետևանքով էր, որ եթե միութենական այլ հանրապետություններում ՆԷՊ-ի առաջին շրջանում կտրուկ կերպով նվազում էր դպրոցական ցանցը, ապա Հայաստանում նկատվում է դպրոցական ցանցի աճ:

¹² «Ժողովրդային Հայաստան», 4 հունիսի 1926, N 130:

¹³ Մռավյան Ա., Հողվաճակներ և ճառեր, Երևան, 1961, էջ 237:

1920-ական թթ. առաջին կեսին որոշ աշխատանք կատարվեց դպրոցաշինարարության ընդարձակում: Եթե գյուղացիությունը կարողանում էր որոշ նյութական միջոցներ հատկացնել դպրոցաշինարարությանը, ապա քաղաքներում՝ հատկապես Երևանում և Լենինականում (Գյումրի), ուր երեխաների ընդգրկումը դպրոցներում մեծ էր, դպրոցաշինարարությունը ֆինանսական և նյութական միջոցների անբավարարվածության պատճառով ընթանում էր քավականին դանդաղ: Պարապմունքները քաղաքային դպրոցներում տեղի էին ունենում նոսհերթ: Լուսժողովուրդին պետական քյուջեից չնչին գումարներ էր հատկացվում նոր դպրոցների կառուցման համար: «Այդ քացերից հիշենք դպրոցական շենքերը: Երևանում 3 հերթի պարապմունքներ են լինում դպրոցներում... Նոր - Բայազետի դպրոցների մի խոշոր մասը գոմերի է նման: Գյուղական դպրոցների կեսն առնվազն պիտի ապահովել նոր շենքերով: Կահավորման կողմից մասնավորապես մեր քաղաքի ու գյուղի դպրոցներն ամենածանր վիճակն ունեն»¹⁴:

1925 թ. հանրապետության 75 գյուղերում կառուցվում էին դպրոցներ, իսկ 31 գյուղերում նախատեսվում էր շինարարական աշխատանքներն սկսել հաջորդ տարի: Միայն դպրոցաշինարարության համար պահանջվում էր 24 մլն ռուբլի, իսկ կառավարությունը հատկացրել էր ընդամենը 250 հազար ռուբլի: Հաջորդ տարի՝ 1926թ., կառավարությունը 50 հազար ռուբլի վարկ է տրամադրում գյուղերին դպրոցաշինարարության համար¹⁵: Փաստորեն կառավարության օգնությունը միայն բարոյական նշանակություն ուներ և պետք է խթաներ գյուղացիության նախաձեռնությանը:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 236:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 237:

«Մեր մասսայական դպրոցը,- հայտարարում է լուսժողկոմ Ա. Մոավյանը՝ Հայաստանի խորհուրդների 6-րդ համագումարում,- գյուղացիության սիրտ առարկան է: Գյուղացիությունը, դուր գիտեք, հսկայական միջոցներ է տվել մեր դպրոցների շինարարության համար»¹⁶:

Չնայած այս քնագավառում կատարված աշխատանքին՝ 1927/28 ուս. տարում հանրապետության 751 գյուղական դպրոցներից 261-ը տեղավորված էր վարձու տներում, 163-ը՝ կիսահարմարեցված շենքերում և միայն 327-ը՝ դպրոցական հատուկ շենքերում:

Առավել բարդ էր դպրոցների նյութատեխնիկական բազայի ապահովումը: Դա կարևորվում էր նաև այն հանգամանքով, որ թուրքական երկրորդ արշավանքից հետո և քաղաքացիական պատերազմի ժամանակաշրջանում գրեթե ամբողջությամբ հափշտակվել կամ ոչնչացվել էր, առանց այն էլ չնչին դպրոցական գույքը: Դպրոցների նյութատեխնիկական բազան գտնվում էր անմխիթար վիճակում, չկային անհրաժեշտ գրենական պիտույքներ: 1923 թ. Սանահինի դպրոցի վարիչ Ս. Դավթյանը իր զեկուցագրում նշում է. «Դպրոցը խորթ զավակի պես մի կողմ է քաշված: Զուրկ կրթական պիտույքներից, երեխաները արճիճով են գրում, հին գրածը թղթի վրայից ռետինով մաքրելուց հետո»:

Ամբողջ Հայաստանում 1922-1923 ուս. տարում կար ընդամենը 10 317 նստարան և 687 գրատախտակ: Դպրոցներում եզակի էին ֆիզիկայի և աշխարհագրության կարինետները: Չնայած, խորհրդային Ռուսաստանը օգնություն ցուցաբերեց Հայաստանին, հատկացնելով որոշ քանակությամբ թուղթ և գրենական պիտույքներ, սակայն դա անբավարար էր աճող պահանջմունքները բավարարելու համար: 1920-ական թվականներին նյութա-

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 65, ց. 6, գ. 868, թ. 106:

տեխնիկական բազայի հարստացման հարցը կառավարության կողմից այդպես էլ չլուծվեց:

1921-1922 ուսումնական տարում Հայաստանի 545 դպրոցներում ուսանում էր 67 403 աշակերտուհի, իսկ արդեն 1927/1928 ուս. տարում դպրոցների թվաքանակը աճեց մոտ 823-ի, 89 411 աշակերտուհի¹⁷: Բացի այդ՝ հանրապետությունում գործում էին յոթամյա և գյուղերիտ դպրոցներ: 1923/24 ուս տարում գործում էր 20 յոթամյա դպրոց, իսկ արդեն երկու տարի անց՝ 1926/27 ուս. տարում, 41 յոթամյա՝ 12 074 աշակերտուհիներով, 17 գյուղերիտ դպրոցներ՝ 987 սովորողով¹⁸: Հատկապես կարևոր ուշադրություն էր հատկացվում գյուղերիտ դպրոցների զարգացմանը:

Լուսժողկոմ Ա. Մռավյանը նշում է. «Խորհրդային լուսավորության գործի ամենամեծ նվաճումներից մեկը պիտի համարել գյուղական երիտասարդության դպրոցը, որի նպատակն է գյուղի հասարակական աշխատանքների համար պատրաստել ինտելիգենտներ, գյուղում ապրող և աշխատող ուժեր»¹⁹: 1920-ական թթ. վերջին գյուղերիտ դպրոցներ ավարտածները հանդիսանում էին գյուղի հիմնական մտավորական ուժը:

1920-ական թթ. երկրորդ կեսից ԽՍՀՄ-ում լուրջ քննարկման հարց է դառնում ընդհանուր պարտադիր տարրական կրթության անցնելու խնդիրը: Կոմկուսը ձգտում էր արագորեն ավարտել խորհրդային նոր դպրոցի կառուցումը: Հսկայածավալ խնդիրները՝ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վերակառուցումը, որոնք դրվել էին իշխանության կողմից, պահանջում էին ֆինանսական մեծ ներդրումներ և որակյալ կադրեր: Խորհրդային Միությունում քնակչության անգրագիտության մա-

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 74, թ. 10:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 75, թ. 32:

¹⁹ Մռավյան Ա., Հողվածներ և ճառեր, Երևան, 1961, էջ 238:

կարդակը հասնում էր 38%-ի: Պարտուսի կենսագործումը բավականին դժվար էր, քանի որ նյութական միջոցների զգալի մասը ուղղվում էր արդյունաբերության զարգացմանը:

Հանրապետությունում երեխաների ամենամեծ ընդգրկումը դպրոցներում տվել էր Երևանը՝ 107 % և Մեղրիի գավառը՝ 124 %: Այս ուղղվում է Երևանում և Մեղրիում հայտարարել ընդհանուր պարտադիր կրթություն²⁰: Սակայն Մեղրիի շրջգործկումը, քննարկելով լուսժողկոմատի առաջարկը, մերժում է այն՝ նկատի ունենալով նյութատեխնիկական բազայի բացակայությունը և մանկավարժական կադրերի պակասը: Պետք է նկատի ունենալ, որ լուսժողկոմատի այս որոշումը ընդունվել էր հապշտապ՝ առանց հաշվի առնելու գոյություն ունեցող նյութական և ֆինանսական միջոցների առկայությունը, դպրոցաշինարարության զարգացման տեմպերը, մանկավարժական կադրերի քանակը:

1928 թ. Ժողկոմխորհի հանձնարարությամբ լուսժողկոմատը մշակեց հեռանկարային պլան Հայաստանում ընդհանուր պարտադիր ուսուցման անցնելու վերաբերյալ: Այդ պլանի համաձայն՝ նախատեսվում էր պարտուսը կենսագործել աստիճանաբար՝ սկսելով 1930/31 ուս. տարվանից: Ծրագրի իրականացման համար հատկացումները կազմելու էին 5 մլն 825 հազ. ռուբլի: Նախատեսվում էր կառուցել շուրջ 750 նոր դպրոցներ: Պարտուսի կենսագործման ճանապարհին, գրեթե երեք տարվա՝ 1929-1930 թթ. ընթացքում, հանրապետությունում կյանքի կոչվեցին 383 նոր դպրոցներ, որոնցից 379-ը՝ գյուղերում: Այս շրջանում գյուղերում հիմնականում ոչ թե կառուցվեցին նոր դպրոցներ, այլ որպես դպրոցներ հարմարեցվեցին կոլեկտիվացման ժամանակաշրջանում կուլակաթափ արված գյուղացիների արտաքսումից հետո մնացած տներն ու եկեղեցիները:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 79, թ. 14:

Կոմկուսը հատկապես լուսժողովոմատից պահանջում էր հատուկ ուշադրություն դարձնել նոր ուսումնամեթոդական աշխատանքների կազմակերպմանը: 1920-ական թթ. դպրոցը կարելի է համարել էքսպերիմենտալ (փորձարարական): Կոմկուսը, նախաձեռնելով խորհրդային նոր դպրոցի ստեղծումը, իր գաղափարաքաղաքական ազդեցությունն ապահովելու համար նոր կազմավորվող խորհրդային մանկավարժությունից պահանջում էր նոր ուսումնական մեթոդներ կիրառել: 1923 թ. հաստատվեցին նոր ուսումնական ծրագրերը տարրական և յոթամյա դպրոցների համար: Ուսուցման հիմքում դրվեցին ամերիկյան և եվրոպական. մանկավարժական նոր՝ փորձարարական մեթոդներ: Դրանք հարմարեցվում էին խորհրդային դպրոցին: Սկզբնապես ուսուցման հիմքում դրվեց «կոմպլեքսային մեթոդը», որը առանձնապես վատ անդրադարձավ հասարակագիտական առարկաների դասավանդման վրա: Այս մեթոդի ներդրումը, ինչպես նաև «Դալտոն – պլանի», «բրիգադա-լաբորատոր» մեթոդի և այլ նորարարությունների կիրառումը, հատուկ են 1920-ական թվականներին: Իրականում այս մեթոդները նախատեսված էին կայացած դպրոցական համակարգերի համար, երբ առկա էր նյութատեխնիկական հարուստ քաղա: ԽՍՀՄ-ում դեռևս ընթանում էր դպրոցաշինարարություն և քացակայում էին այդ պայմանները: Դա վկայում է այն մասին, որ կոմունիստական կուսակցությունը չունեւր նոր դպրոցի կառուցման սեփական ծրագիր և գտնվում էր որոնումների մեջ:

Ուսումնական ծրագրերում կատարվող այս փոփոխությունները ոչ միայն չէին նպաստում ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների քարելավմանը, այլև հաճախ կիրառության մեջ չէին դրվում: Մեթոդական այս նորարարությունների դեմ հատկապես հանդես էին գալիս հին մանկավարժական կադրերը, որոնք, լավ ծանոթ լինելով նախորդ ժամանակաշրջանի ուսում-

նական ծրագրերին, գտնում էին, որ նոր ծրագրերը ոչ միայն չեն նպաստում աշակերտության ունակությունների ու գիտելիքների քաջահայտմանը և հարստացմանը, այլ ստեղծում են խառնաշփոթություն:

Խորհրդահայ դպրոցի ստեղծման ճանապարհին լուրջ պրոբլեմ էր հանդիսանում նոր դասագրքերի կազմումը: Խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին տարիներին հանրապետության դպրոցներում կիրառության մեջ էին դեռևս նախկին դասագրքերը: Միայն 1923 թ. Ժողկոմխորհը Պետերատին հանձնարարեց հրատարակել նոր դպրոցական դասագրքեր ու ուսումնական ծրագրեր: Տպագրվեց 10 անուն դասագիրք՝ 102500 տպաքանակով, 3 անուն դպրոցական ձեռնարկներ և ծրագրեր: Տարրական դասարանների համար հրատարակվեցին «Կարմիր արև», ընթերցարանը, «Դառնակեր»՝ Ա տարի (այբբենարան), Ռոմանոս Մելիքյանի «Դպրոցական երգեր» Ա տարի և այլն²¹: Ավելի բարդ էր բարձր դասարանների դասագրքերի հարցը: Որոշ առարկաների դասագրքերը՝ հումանիտար, ֆիզիկայի, քիմիայի և այլն, թարգմանվել էին ռուսերենից հայերեն: Հետագա տարիներին դասագրքերի հրատարակումը բավականին աճեց, սակայն 1920-ական թթ. վերջերին դեռևս ոչ բոլոր դպրոցներն ունեին անհրաժեշտ քանակությամբ դասագրքեր:

Ուսումնական ձեռնարկներից հիշատակման է արժանի մանկավարժ գիտնական Գուրգեն Էդիլյանի «Աշխատանքի դպրոց» ձեռնարկը, որը նախատեսված էր մանկավարժների համար և մանրամասն պատկերացում էր տալիս աշխատանքային դպրոցի մասին:

Նորաստեղծ խորհրդային իշխանությունը հառուկ ուշադրություն էր հատկացնում հանրապետության տարածքում բնակ-

²¹ «Խորհրդային Հայաստան», 11 սեպտեմբերի, 1929 թ.:

վող ազգային փոքրամասնությունների համար դպրոցների բացման գործին: Հայաստանի կուսակցական, պետական ղեկավարությունը, հաշվի առնելով, որ ազգային փոքրամասնությունների համար դպրոցաշինարարությունը կհանդիպի լուրջ խոչընդոտների, նախաձեռնությունը վերցրեց իր վրա և ի տարբերություն հայկական դպրոցների՝ դրանց ֆինանսավորումը և նյութական միջոցներով ապահովումը կատարում էր կենտրոնացված՝ պետական բյուջեից: Ընդհանրապես միջոցառումների՝ արդեն 1923 թ. դպրոցաշինարարությունը ազգային փոքրամասնություններով բնակեցված վայրերում ընդունել էր կազմակերպված քնույթ: Գործում էին աղբբեջանական՝ 53 տարրական և 1 յոթամյա, ռուսական՝ 20 տարրական և 1 յոթամյա, հունական՝ 4, եզդիական՝ 7 և ասորական՝ 3 տարրական դպրոցներ: Դպրոցների ընդհանուր թվաքանակն էր 89-ը²²:

Մանկավարժական կադրեր պատրաստելու համար հանրապետության տարբեր շրջաններում կազմակերպվում են կարճաժամկետ՝ երեքշաբաթյա մանկավարժական դասընթացներ, որոնց մասնակցել են ազգային փոքրամասնությունների գրեթե բոլոր ներկայացուցիչները: Օրինակ՝ Վարանցովկայում ռուսերեն մանկավարժական դասընթացներին մասնակցել է 20 ուսուցիչ:

ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի 1925 թ. հունիսյան պլենումը հատուկ անդրադարձավ հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տարվող աշխատանքների ընթացքին: Պլենումը որոշեց Երևանում բացել աղբբեջանական մանկավարժական տեխնիկում և գյուղերից դպրոցներ²³: 1927 թ. Հայաստանի ժողկոմխորհի հատուկ որոշմամբ կիրառության մեջ դրվեց աղբբեջաներեն նոր այբուբեն (լատինատառ):

²² ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 128, թ. 178:

²³ Ղազարխեցյան Վ.Ն., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929 թթ., Երևան, 1975, էջ 327-328:

Քրդական համայնքի կրթական մակարդակի բարձրացման գործում հատկապես զգալի աշխատանք կատարեց ազգային փոքրամասնությունների գծով կոմիսար Լազոն: 1921 թ. ամռանը Էջմիածնում նա կազմակերպեց առաջին քրդերեն մանկավարժական դասընթացները: Քրդագետ Լազոն դեռևս Հայաստանի առաջին Հանրապետության ժամանակաշրջանում կազմել էր աշխարհում առաջին քրդերեն դասագիրքը (այբբենարանը), այն հրատարակվեց խորհրդային իշխանության օրոք՝ 1921 թ. փետրվարին:

Հանրապետությունում բնակվող ազգային փոքրամասնություններից՝ եզդիները, ցանկություն հայտնեցին լազերենի փոխարեն դպրոցներում ուսուցումը տանել հայերեն կամ ռուսերեն:

Շնորհիվ ձեռնարկված միջոցառումների՝ խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակում ազգային փոքրամասնությունների համար կատարվեց զգալի աշխատանք՝ դպրոցների կազմակերպման և դրանց նյութատեխնիկական բազայի հարստացման գործում: 1927/28 ուս. տարում գործում էր 117 աղբրեջանական, 31 ռուսական, 19 քրդական և 4 ասորական դպրոց:

1920-ական թթ. խորհրդային իշխանության առջև ծառացած գլխավոր հիմնախնդիրներից էր հանդիսանում ժողկրթության բնագավառի հիմնարկները մանկավարժական որակյալ կադրերով ապահովելու հարցը: Հայ մանկավարժությունը, որ ողջունել էր խորհրդային իշխանության հաստատումն ու պատրաստակամություն էր հայտնել համագործակցելու նոր վարչակարգի հետ, բախվեց մի շարք արգելքների: 1921 թ. հունվարին Երևանում տեղի է ունենում Երևանի և Էջմիածնի դպրոցական աշխատողների համագումարը, որը հավանություն է տալիս նոր՝ խորհրդային իշխանության նախաձեռնություններին մշակութային շինարարության ասպարեզում: Սակայն սովի և համաճարա-

կային հիվանդությունների տարածման շրջանում հատկապես ծանր դրության մեջ էր գտնվում մանկավարժությունը: Հանրապետության Լուսժողկոմի գեկուցագրում նշվում է. «Լուսավորական գործը կանգնած է այնուամենայնիվ մեայլ հեռանկարների առաջ: Քաղցած ստամոքսը չի կարող մտավոր աշխատանքի տրամադրել, կարելի է համարձակ ասել, որ լուսավորական գործի աշխատավորների նյութական վիճակը թե՛ գավառներում և թե՛ մանավանդ մայրաքաղաքում կատաստրոֆիկ է: Դրանց մեծ մասը քարշ է գալիս իր գոյությունը վերջին բաճկոնն ու վարտիքը շուկա հանելով: Երևանի ժողովրդական համալսարանի դոցենտներից ոմանք կանգնած են սովամահ լինելու վտանգի առջև, նույն վիճակն է սպասվում հարյուրավոր ուրիշ մտավոր աշխատավորների, որոնք ոչ ծախու ապրանք ունեն և ոչ էլ ազատ շուկայի ձևերով բանվորական ուժ վաճառելու հնարավորություն»²⁴: Ուսուցչության դրությունը քարելավելու կառավարության ջանքերը փաստորեն անցնում էին ապարդյուն: 1923/24 ուս. տարում ուսուցիչների աշխատավարձը կազմում էր 19 ռ. 20 կոպ., «Մինչև 1924 թ. ապրիլի 15-ը՝ այսինքն չերվոն ռուբլու հաշվին անցնելը, երբ ռոճիկները վճարվում էին հայկական և այնուհետև Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի դրամանիշերով, ուսուցչությունը ստանում էր շատ անբավարար վարձատրություն: Ֆեդերացիայի դրամանիշների կուրսի ամենօրյա անկման օրերին, պետական գանձարանից դուրս գրված ռոճիկը, դեռ ուսուցչի ձեռքը չհասած, կորցնում էր իր արժեքի մինչև 50 %», - կարդում ենք «Խորհրդային Հայաստանը 1920-1925 թթ.» ժողովածուում²⁵: 1925/26 թթ. այն կրկնապատկվեց՝ հասնելով 40 ռ., սակայն դա չէր կարող բավարարել ուսուցիչների նյութական դրությունը:

²⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 10 մարտի 1923 թ.:

²⁵ Խորհրդային Հայաստանը 1920 - 1925 թթ., Երևան, 1926, էջ 293:

Հատկապես վատ էր մանկավարժների վիճակը գյուղերում: Չնայած գյուղացիությունը և տեղական իշխանությունները որոշ չափով օգնում էին ուսուցչությանը պարենամթերքով, սակայն գյուղի ուսուցչությունը ստիպված էր գոյություն պահպանելու համար տեղափոխվել գյուղից գյուղ: Բացի այդ՝ ուսուցիչների մեծ հոսք կար գյուղից դեպի քաղաք:

1920-ական թթ. դասավանդման հիմնական ծանրությունը իրենց ուսերին էին կրում մանկավարժական կադրերը: Լուսժողկոմատը դպրոցները մանկավարժական կադրերով ապահովելու նպատակով 1921 թ. ամռանը կազմակերպում է մանկավարժական կարճատև դասընթացներ: Հետագա տարիներին այդպիսի դասընթացներ կազմակերպվեցին տարբեր առարկաներից: Դասընթացների ժամանակ դասավանդումն իրականացնում էին հայ ականավոր գիտնական մանկավարժներ՝ Մ. Արեղյանը, Գ. Էդիսյանը, Տ. Ռաշմաճյանը, Ա. Շմավոնյանը և ուրիշներ: Կարճատև դասընթացները ավարտողների գիտելիքների մակարդակը բավականին ցածր էր:

1924 թ. ուսուցչության միայն 10,5 %-ն ուներ բարձրագույն կրթություն, 51,6 %-ը՝ միջնակարգ և 37,9 %-ը՝ միջնակարգից ցածր: Բացի այդ՝ տեղին է նշել, որ ուսուցչության 5 %-ն ուներ անհրաժեշտ մանկավարժական կրթություն, իսկ 35 %-ը՝ թերի մանկավարժական կրթություն, 70 %-ը մանկավարժական կրթություն չունեին²⁶: Պետք է նկատի ունենալ, որ ուսուցիչների մեծ մասն աշխատում էր բավականին ծանրաբեռնված: Եթե 1923/24 ուս. տարում ամեն մի ուսուցչի միջին հաշվով ընկնում էր 34 աշակերտ, ապա հետագա տարիներին այն գրեթե չնվազեց: Գյուղերում պատկերը ավելի անմխիթար էր: Գյուղական ուսուցիչները շատ հաճախ պարապում էին եռահերթ, իսկ աշակեր-

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 128, թ. 179:

տության քանակը հասնում էր մեկ ուսուցչի հաշվով՝ 100-150-ի։ Մանկավարժական դասընթացները ավարտած ուսուցիչները շատ հաճախ չէին ցանկանում դասավանդել գյուղերում։

1929 թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհն ընդունեց որոշում «գյուղական դպրոցների ուսուցիչներին և լուսավորության հիմնարկների աշխատավորներին արտոնություններ տալու մասին», որը քյուջետային միջոցների անբավարարության հետևանքով կյանքի չկոչվեց։ Անցել է «խորհրդավոր միանձնուհիների» շրջանը։

Մանկավարժության կրթական մակարդակի բարձրացմանը զգալիորեն խոչընդոտում էր ուսուցիչների ներգրավումը տարբեր հասարակական և խորհրդային կազմակերպությունների աշխատանքներում։ 1925 թ. համահայաստանյան ուսուցիչների առաջին համագումարում Աշ. Հովհաննիսյանն իր զեկուցման մեջ նշում է, որ համագումարի 217 ուսուցիչ-պատգամավորներից «գյուղական և քաղաքային խորհրդի անդամ են 32,7 %-ը, փոխօգկոմների՝ 13,5 %-ը, կոպերատիվների՝ 20,6 %-ը, մամուլի աշխատակից է համագումարի 45 %-ը, խրճիթ ընթերցարաններում աշխատում է 31,3 %-ը»։ Կոմկուսը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ուսուցչությունը մտավորականության առաջատար ուժն է, ձգտում էր նրա կարողությունները օգտագործել իր գաղափարախոսությունը ժողովրդի լայն զանգվածների շրջանում տարածելու համար։ Դրանից ելնելով էլ՝ մանկավարժները «և՛ մասնագիտական, և՛ մանկավարժական կրթությունը պետք է թարմացնեն մարքսիստական, լենինյան իդեոլոգիայով, սա մի ընդհանուր աշխատանք է, որ պիտի կատարենք։ Եվ եթե այս ճիշտ է ու պարտադիր մեր ուսուցչության հին կադրերի, դա կրկնակի ճիշտ է և պահանջվում է մեր ուսուցչության մեջ մտնող կոմսոմոլիստի և կոմունիստի համար, որոնք ավելի շուտ կարող

են կիրառել այդ մեթոդները»²⁷: Հայ մանկավարժությունը, հատկապես հին մանկավարժական կադրերը, որոնք մի քանի սերունդ շարունակ կրթել էին աշակերտությանը ազգային ոգով, դժվարությամբ էին համակերպվում նոր գաղափարախոսությանը: Նույնիսկ կոմունիստական ամենատիրության հաստատման պայմաններում նրանք զգալի աշխատանք կատարեցին պահպանելու աշակերտության շրջանում ազգային ոգին և հայ դպրոցի ավանդույթները հաղորդելու սերնդներին: 1928 թ. Ա. Մոավյանը խոստովանում էր. «Հաճախ Րաֆֆին, Ահարոնյանը և լավագույն դեպքում Ժյուլ Վեռնն են իշխում պատանեկության վրա, փոխանակ մեր դարաշրջանի պրոլետները լուսաբանող գեղարվեստական գրականությունը: Սա խոշոր բաց է, մեր մանուկ սերնդին հեղափոխական պրոլետարիատի էստուգիազմով, միջազգայնականությամբ ներշնչելու աշխատանքը դեռ շատ քիչ է կատարված»²⁸:

Արդեն 1920-ական թթ. վերջերից Խորհրդային Հայաստանում, ինչպես նաև միութենական այլ հանրապետություններում, աստիճանաբար անցում է կատարվում դեպի վարչափրամայական կառավարումը, որն իր զգալի ազդեցությունն է թողնում նաև կրթական համակարգի վրա: Կոմկուսը հաստատում է իր մենիշխանությունը: 1930-ական թվականներից գործում է մեկ միասնական կրթական համակարգ, որն էլ որոշ աննշան փոփոխություններով պահպանվեց հետագա տասնամյակների ընթացքում:

²⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 27 դեկտեմբերի 1924 թ.:

²⁸ Մոավյան Ա., Հոդվածներ և ճառեր, Երևան, 1961, էջ 298:

Гурген В. Вардanian, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, Формирование общеобразовательной системы в Советской Армении (1920-ые годы) - В декабре 1920 г. после установления советской власти в Армении Коммунистическая партия Армении начала осуществлять новую политику в сфере образования. По примеру Советской России были приняты законодательные акты и решения по созданию общеобразовательной системы коммунистического строя. При активном участии населения Армении в 20-ых годах постепенно была восстановлена и начала развиваться образовательная система, развернулось строительство школ, которое способствовало росту учащихся. Государственно-партийное руководство уделяло большое внимание подготовке педагогических кадров. В конце 20-ых годов в республике были созданы предпосылки для перехода к обязательному начальному образованию.

Gurgen V. Vardanyan, *NAS RA Institute of History, PhD in History, Assistant Professor*, The Formation of Educational System in Armenian SSR (1920's) - After the establishment of Soviet rule in Armenia in 1920, Armenian Communist Party adopted a new educational policy. Imitating to Soviet Russia, some legislative acts and decisions were adopted, most of which aimed at creating new educational system in accordance with the Communist regime. In the 1920's, thanks to the active participation of Armenian population, the secondary system gradually restored and developed. A large-scale school building was conducted, which provided the increase of the number of schools and students. State-party leaders gave serious attention to the training of new pedagogical personnel. Preconditions were created for the transition to compulsory elementary education.